

Priorytety przyrodnicze i społeczne w rewitalizacji terenów poprzemysłowych kompleksu Emscher Landschaftspark w Niemczech

Kinga Kimic

Scientific and
Social Aspects of
Postindustrial Areas'
Revitalization of
Emscher Landscape
Park in Germany

Wstęp

Introduction

W długiej historii budowy miast przemysł był motorem napędowym ich rozwoju. Również dziś jest on czynnikiem warunkującym istnienie wielu z nich. Jednak, bazując na doświadczeniach poprzednich dekad, obecnie znacznie łatwiej jest przewidzieć i ocenić skutki tej sytuacji – zarówno pozytywne, jak i negatywne. Możemy też, coraz bardziej świadomie, propagować taki rozwój miast, który oparty jest na stosowaniu nowoczesnych technologii, zmniejszeniu zużycia energii i surowców naturalnych, eliminacji zanieczyszczeń. Przełom wieków XX i XXI to czas zarówno eksperymentów, jak i sprawdzania możliwości, na ile integracja z naturą musi postępować restrykcyjnie, a na ile powinna współgrać z aktualnymi potrzebami i oczekiwaniami społecznymi. Uzyskanie kompromisu pomiędzy zagrożeniami powodowanymi przez przemysł, którego nie da się wyeliminować, a wartościami niesionymi przez naturę staje się realnym sposobem na rozwiązanie przynajmniej części z istniejących na tym polu problemów. Wśród współczesnych działań, podejmowanych w różnych krajach w zgodzie z ideą rozwoju zrównoważonego, na szczególną uwagę zasługuje dolina rzeki Emscher Zagłębia Ruhry w Niemczech. Jej „przestrzenie stracone” w dość szybkim tempie stają się wzorcowymi

przykładami terenów odzyskujących dawne i wzbogacanych o nowe wartości.

Niniejszy artykuł ma charakter przeglądowy. Oparty został na informacjach pozyskanych z dostępnych publikacji dotyczących procesu rewitalizacji prowadzonego w kompleksie Emscher Landschaftspark w Niemczech. Celem podjętym w ramach niniejszego opracowania było rozpoznanie i scharakteryzowanie wielokierunkowych działań naprawczych, opracowanych dla zdegradowanych terenów przemysłowych, a opartych o uznane za równie ważne i wartościowe priorytety: przyrodniczy i społeczny. Uzasadnieniem dla podjętego opracowania jest fakt, iż Emscher Landschaftspark uznawany jest powszechnie za jeden z czołowych i szczytujący się pozytywnymi wynikami zespołów projektów rewitalizacji realizowanych w ujęciu wieloletnim i na szeroką skalę w Europie.

Kompleks Emscher Landschaftspark

Emscher Landscape Park's Complex

Początki rozwoju Zagłębia Ruhry w Niemczech, jednego z największych zagłębi węgla kamiennego w środkowej części Nadrenii Północnej-Westfalii, a jednocześnie Europy i świata, sięgają początku XIX wieku. Bardzo szybko region

ten, w tym dolina rzeki Emscher, stał się czołowym dla rozwoju wielu gałęzi przemysłu: koksowniczego, chemicznego, energetycznego, maszynowego, elektrotechnicznego, petrochemicznego, hutnictwa żelaza oraz metali nieżelaznych i in. Budowa nowych fabryk i towarzyszącej im infrastruktury transportowej a także pozyskiwanie oraz przetwarzanie naturalnych surowców przyczyniły się do żywiołowego rozwoju tego regionu, co jednocześnie wiązało się z postępującą degradacją jego naturalnego środowiska. Narastanie zjawisk negatywnych towarzyszących tym działaniom oraz ich konsekwencje odczuwane były coraz intensywniej, również w kolejnych dekadach XX wieku na coraz większym terenie wykraczającym poza Europę. Przemiany gospodarcze oraz powszechne skierowanie uwagi na

potrzebę ponownego zwrócenia się człowieka ku przyrodzie przyczyniły się do zainicjowania działań służących poprawie niekorzystnej sytuacji tego regionu. Zmiana podejścia do jego rozwoju oparta została na, zakrojonych na szeroką skalę, działaniach naprawczych, prowadzonych od lat 90. XX wieku w ramach rewitalizacji. Zostały one zapoczątkowane wraz z organizacją na tym terenie Międzynarodowej Wystawy Budownictwa (IBA) trwającej w latach 1989–1999. W jej ramach idea stworzenia rozległego przyrodniczego kompleksu stała się podstawą do strukturalnych przekształceń regionu, a Emscher Landschaftspark ogłoszono projektem kluczowym (ryc. 1). Teren związany z rzeką Emscher objął powierzchnię około 800 tys. km², a powierzchnia samego parku wyniosła około 450

km². Obecnie, w prowadzonych działaniach naprawczych uczestniczy 20 miast: Duisburg, Mülheim nad Ruhą, Oberhausen, Bottrop, Gladbeck, Essen, Gelsenkirchen, Bochum, Herne, Castrop-Rauxel, Herten, Recklinghausen, Waltrop, Dortmund, Lünen, Bergkamen, Kamen, Werne, Bönen, Unna [Auer 2010b]. Zarówno w ich obrębie, jak i sąsiedztwie, funkcjonuje już ponad 30 różnej wielkości parków i ogrodów oraz rozległych, wielohektarowych obszarów postrzeganych jako unikalny krajobraz. Kolejne lata skutkują włączaniem do projektu nowych obszarów i miejsc. Na krajobraz przyrodniczy kompleksu Emscher Landschaftspark składa się pięć grup tworzących go, a zarazem charakterystycznych, elementów. W ujęciu lokalnym jest to sieć ogrodów i parków związanych z przestrzenią

Ryc. 1. Obszar Międzynarodowej Wystawy Budownictwa (IBA) Emscher Park 1989–1999 z układem regionalnych korytarzy przyrodniczych. (fot. Ruhr Museum/IBA archives [w:] Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park. Birkhäuser, Basel, 2010)

Fig. 1. Area of the International Building Exhibition Emscher Park 1989–1999 with regional green corridors. (photo: Ruhr Museum/IBA archives [in:] Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park. Birkhäuser, Basel, 2010)

miast. W ujęciu regionu są to: hałdy postrzegane jako czytelne w terenie wyznaczniki działalności człowieka, „przyroda przemysłowa” odrodzona na terenach zdegradowanych, zielone korytarze przyrodnicze (tereny otwarte i leśne oraz tereny rolnicze) – sięgające – wyprowadzone z doliny rzeki Emscher na zewnątrz i łączące ją z miastami i otoczeniem oraz rozbudowana sieć tematycznych tras wypoczynkowych wkomponowana w krajobraz [Auer 2010b; Siemer, Stottrop 2010].

Metamorfoza tych terenów przyjmuje wiele form, zawsze jednak ideą wiodącą jest uzyskanie harmonii pomiędzy wątkami przyrodniczymi i społecznymi [Kimic 2008].

Priorytety przyrodnicze

Scientific priorities

Przez wiele dziesięcioleci, dla doliny rzeki Emscher i rozwijających się w jej otoczeniu przemysłowych miast, charakterystyczny był proces odbierania naturze coraz większych obszarów i eliminowania z nich roślinności połączony z eksploatacją zasobów naturalnych. Dziś sytuacja odwróciła się – to „natura pożera miasta przemysłowe” [Siemer, Stottrop 2010] wkraczając w ich zurbanizowaną przestrzeń i zdegradowane otoczenie.

Podstawą, służącą przywróceniu terenom wartości przyrodniczych, jest renaturyzacja. Wykorzystanie naturalnej sukcesji roślinnej

do regeneracji terenów zdegradowanych jest nadrzędnym działaniem realizowanym w kreowaniu przestrzeni regionu postrzeganego odtąd jako rozległy park. Powierzenie naturze funkcji głównego architekta wymagało jednak śmiałego odwrócenia standardowej roli parku, postrzeganego jako sztuczny twór rąk ludzkich wykorzystujący elementy przyrodnicze. Zmiana punktu widzenia i docenienie ogromnej roli przyrody zaowocowały pozostawieniem jej samej sobie, z różnorodnością naturalnych form i ich zmiennością. Skutkuje to spontanicznym rozwojem roślinności i towarzyszącego jej świata zwierzęcego w czasie i przestrzeni. Podejście takie dało możliwość obserwacji i badań nad przemianami zbiorowisk roślinnych – obszary te, a zwłaszcza ich wybrane miejsca, są doskonałym polem badawczym dla przyrodników. Ze względu na swą specyfikę i różnorodność form roślinnych oraz wykształcających się stopniowo i zmieniających zbiorowisk, przyroda terenów poprzemysłowych kompleksu Emscher Landschaftspark nazywana jest „przyrodą przemysłową”¹. Zaistnienie i utrzymanie naturalnych procesów przyrodniczych, w tym rozwój zbiorowisk roślinnych, uznane jest powszechnie za podstawę przyrodniczego rozwoju regionu oraz uzyskania ciągłości jego istnienia w czasie i przestrzeni. Jednocześnie uwarunkowane jest minimalną ingerencją człowieka w ten proces. Wykształcone według tych zasad ekosystemy roślinne są

znacznie cenniejsze od nasadzeń sztucznie wprowadzanych – są też znacznie trwalsze. Nowy, tworzony w ten sposób, krajobraz regionu wykracza poza wszelkie dotychczasowe wzorce – kompleksy przyrodnicze oraz poszczególne ogrody i parki nie są zielonymi wyspami w przestrzeni zabudowanej i poprzemysłowej. Są punktem wyjścia dla swobodnie rozwijającej się i penetrującej kolejne obszary natury odzyskującej po woli swe utracone miejsce. Integracja z przyrodą objawia się jej współistnieniem i ingerencją w zaistniały krajobraz o zmienionych przez człowieka cechach – świadkami przeszłości są ogromne rdzewiejące budowle i konstrukcje, nie użytkowane linie kolejowe i system dróg. Prowadzone działania w rejonie kompleksu Emscher Landschaftspark nie są jednak, jak można by przypuszczać, ograniczone wyłącznie do pro-ekologicznych. Wręcz przeciwnie – powrót do natury traktowany jest na równi z zachowaniem cech kulturowych regionu i ma przez to wpływ na kreowanie nowej jakości krajobrazu [Kimic 2011a]. Realizowane jest to na dwa sposoby. Po pierwsze, przez pozostawienie istniejących obiektów, z których część podlega degradacji na skutek wpływu czynników atmosferycznych. Po drugie – przez adaptację części z nich do nowych funkcji; dotyczy to istniejących form ukształtowania terenu (rozległych hałd, wyrobisk), architektury (fabryk, hal produkcyjnych, magazynów), murów, stalowych konstrukcji i in.

wykorzystywanych dotychczas do celów produkcyjnych. Wśród tych przemian bardzo spektakularne jest zajmowanie architektury i elementów infrastruktury towarzyszącej przez roślinność. Mury porośnięte pionierskimi, pięknie kwitnącymi krzewinkami, czy brzozy wyrastające na dachach, kominach i rynnach budynków Landschaftspark Duisburg-Nord – to zjawiska powszechne. Teren Industriewald Zeche Zollverein w Essen (ryc. 2) oraz Kokerei Hansa Park w Dortmundzie (wpisany do rejestru obiektów chronionych) – stały się swoistymi laboratoriami przyrody, gdzie rośliny porastają miejsca,

z których dawniej usuwane były za pomocą środków chemicznych. Poprzemysłowe formy terenowe i obiekty architektoniczne (elementy rozwoju cywilizacji) oraz przyroda uznane zostały w tych obiektach za równorzędne i uzupełniające się nawzajem wyznaczniki „genius loci” [Bava 2010; Kimic 2011a i b]. Sztuka kreowania przestrzeni poprzez naturę i z zachowaniem dziedzictwa kulturowego miejsca stanowi wyznacznik rozwoju omawianego regionu. Działania te służą ogólnej poprawie warunków życia ludności w miastach. W nich upatrywane jest rozwiązanie wszelkich problemów powstałych

na skutek dotychczasowego oddalania się człowieka od natury. Takie podejście, realizowane zarówno w małej, jak i wielkiej skali, wpisuje się w nurt ekologiczny (określany także jako zrównoważony) identyfikowany wśród wiodących trendów propagowanych we współczesnej architekturze krajobrazu [Drapella-Hermansdorfer 2006; Kimic 2011a]. Niesie ze sobą również wydzwięk duchowy – postrzegane jest jako swoiste oczyszczenie, moralna poprawa i wybawienie od negatywnych decyzji i posunięć, nastawionych na dominację przemysłu w opozycji do natury, kontynuowanych przez wiele dekad [Bava 2010].

Priorytety społeczne

Social priorities

Tereny przemysłowe – dotychczas odseparowane i zamknięte – po zaprzestaniu prowadzonej w ich obrębie działalności zostały udostępnione szerokiemu gronu odwiedzających. Również na tym poziomie działań postawiono sobie za główny cel stworzenie nowej przestrzeni publicznej – realizowanej w różnej skali i wymiarze, ale także funkcjonującej w zgodzie z naturą i zachowaniem wartości kulturowych regionu². Zapewnienie człowiekowi kontaktu z przyrodą odbywa się tu poprzez umożliwienie mu wypoczynku w jej otoczeniu [Kimic 2011b]. Realna stała się dostępność rozległych terenów otwartych i poprzemysłowych – są

Ryc. 2. Industriewald Zeche Zollverein – roślinność wkraczająca na tereny poprzemysłowe. (Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park. Birkhäuser, Basel, 2010)

Fig.2. Industriewald Zeche Zollverein – natural plants overgrown industrial area. (Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park. Birkhäuser, Basel, 2010)

one atrakcyjne dla turystów, dla nich także opracowany został różnorodny program edukacyjno-rekreacyjny. Równocześnie te rozległe obszary stały się miejscem organizacji wypoczynku masowego – organizacji imprez i plenerów, publicznych kąpielisk i in. Są odpowiedzią na deficyt miejsc rekreacji w ścisłych centrach miast. Tymczasem mniejsze ogrody i parki miejskie zyskały znaczenie lokalne stając się, jakże pożądanym od wielu lat, miejscami wypoczynku społeczności danej dzielnicy, bądź fragmentu danego miasta. W obu przypadkach postindustrialne ogrody, parki i obszary krajobrazowe kształtowane są na wiele sposobów – niektóre pozostają terenami rozwoju dzikiej, nieokiełznanej natury, inne przyjmują nowatorskie rozwiązania przestrzenne o znamionach sztuki i nowoczesnego designu [Auer 2010b, Kimic 2011b].

Trasy turystyczne i rowerowe zostały połączone z ponadregionalnymi trasami funkcjonującymi w Zagłębiu Ruhry. Biegają one często po drogach służących dotychczas do transportu przetwarzanych surowców i produkowanych materiałów. Nie rzadko prowadzone są po nasypach dawnych linii kolejowych, wykorzystując do tego celu istniejące i nowo projektowane kładki i mosty, dając lepszy wgląd w otaczający krajobraz. Włączając w ideę zwiedzania i poznania wybrane odniesienia tematyczna (np. Szlak Dziedzictwa Przemysłowego lub Szlak Dziedzictwa Przyrodniczego) stają się one

Ryc. 3. Landschaftspark Duisburg-Nord – mury dawnych bunkrów do przechowywania rud zaadaptowane na ścianki wspinaczkowe. (fot. Kaufmann Ursula [w:] Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park. Birkhäuser, Basel, 2010)

Fig. 3. Landschaftspark Duisburg-Nord – walls of old ore bunkers adapted to climbing slopes. (photo: Kaufmann Ursula [in:] Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park. Birkhäuser, Basel, 2010)

łącznikiem pomiędzy przeszłością, a terażniejszością. Funkcjonujące jeszcze w latach 80. XX wieku szlaki rowerowe kończyły się na ogrodzeniach pobliskich fabryk. Dziś tworzone trasy, mające za zadanie integrację i mobilizację całych rodzin do aktywnego spędzania wolnego czasu, obejmują system połączeń o długości 230 km i skorelowane są z trasami spacerowymi. Rozbudowany system informacji przestrzennej pozwala na wybór jednej z 25 tras tematycznych propagujących poznanie dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego regionu. Atrakcją dla odwiedzających jest 14 tras widokowych poprowadzonych przy udziale zaadaptowanych hałd – charakterystycznych punktów identyfikowa-

nych w otwartym krajobrazie. Wątki przyrodnicze rozwijać można na szeroką skalę – w sposób mniej aktywny, a bardziej poznawczy. Służy temu Centrum Informacji Emscher Landschaftspark w Haus Ripshorst dokumentujące piękno i znaczenie bioróżnorodności Zagłębia Ruhry. Podobną rolę pełni Centrum Ekologiczne Beversee w Bergkamen, którego jezioro – powstałe po zalaniu wyrobisk węgla – stało się miejscem rozwoju roślin wodnych i przywodnych, a także Centrum Ekologiczne Schulze-Heil z ogrodem roślin i zlokalizowanymi w jego obrębie stacjami przyrodniczymi.

Zwiedzanie regionu jest także możliwe drogą wodną przy wykorzystaniu istniejącego systemu cieków

i sztucznie utworzonych kanałów. Wiodącą rolę pełni w tym układzie kanał Rhein-Herne z towarzyszącym mu rozbudowanym systemem przystanków i miejsc umożliwiających wypoczynek. Ciekawostką jest możliwość obserwacji zmieniającego się otaczającego krajobrazu – od obszarów przemysłowych, poprzez rolnicze, do mieszkaniowych i terenów zaadaptowanych na ogrody działkowe [Auer 2010a].

Rekreacyjne wykorzystanie terenów przemysłowych kompleksu Emscher Landschaftspark opiera się na idei wyjścia naprzeciw oczekiwaniom i potrzebom wszystkich grup wiekowych użytkowników, umożliwieniu im realizacji wielu typów aktywności. Wielkość poszczególnych obiektów i ich lokalizacja w krajobrazie otwartym lub w centralnej części miast determinuje zakres programu wypoczynkowych i różnorodność zastosowanych form przestrzennych, w tym możliwości dostosowania istniejącej architektury do nowych funkcji. Landschaftspark Duisburg-Nord słynie z adaptacji murów, kominów i konstrukcji stalowych służących wcześniej do transportu surowców, do organizacji tras pieszych i wspinaczkowych o różnej trudności (ryc. 3). Formalnie zaprojektowany Westpark w Bochum, w którego kompozycji przenika się sztuka z naturą, zyskał kompleks boisk sportowych zorganizowanych w dawnych halach przemysłowych i magazynach. Zmienne ukształtowanie terenu, powstałe na skutek

wydobycia kamienia naturalnego, wykorzystano do organizacji terenów sportowych i miejsc zabaw dla dzieci w postaci ogrodów odkrywców w Seepark w Lünen [Graublaugrün 2004; Auer 2010c; Kimic 2011b].

Podsumowanie

Conclusion

Działania podjęte w kompleksie Emscher Landschaftspark w Niemczech należy ocenić pozytywnie. Nie tylko dlatego, że prowadzone są w ujęciu wieloletnim z przewidywaniem i planowaniem ich następstw, ale przede wszystkim dlatego, że charakteryzuje je wielokierunkowość, co w pełni wpisuje się w ideę rewitalizacji. Realizowane są na wielu płaszczyznach:

- na poziomie planowania w skali regionu – bazując na wielokierunkowym rozwoju regionalnym opartym o poprawę jakości wód, powietrza i gleb, a w dalszej kolejności wpływając pośrednio lub bezpośrednio na utrzymanie istniejących i odbudowę zniszczonych zbiorowisk roślinnych utrwalając ich istnienie;
- na poziomie planowania w skali miejsca – a następnie uwzględniając projekty zagospodarowania wybranych stref miejskich, a także konkretnych obiektów i ich zespołów, by całkowicie uzupełnić złożoną mozaikę terenów zieleni łącząc wątki przyrodnicze i społeczne nawet na

niewielkich miejskich terenach [Kimic 2008, Auer 2010b].

Taki sposób postępowania umożliwia realizację priorytetów przyrodniczych i społecznych w danym miejscu ograniczając konflikty występujące między nimi do minimum. Jednocześnie zmiany dokonywane w omawianym regionie ukazują, iż działania naprawcze w obrębie zdegradowanych terenów przemysłowych oparte na „powrocie do natury” nie są ukierunkowane na ich całkowitą ochronę przed intensywnym użytkowaniem. Wręcz przeciwnie – uwzględniają adaptację tych obszarów do celów społecznych związanych z możliwością realizacji wielu form wypoczynku przez mieszkańców i turystów.

Jak pokazują ponad dwudziestoletnie już doświadczenia, kompleks Emscher Landschaftspark jest dziś postrzegany jako ogromny sukces transformacji jednego z najbardziej uprzemysłowionych regionów Europy. Strategie przyjęte dla tego rozległego obszaru uznaje się za modelowe dla europejskiego rozwoju urbanistyki powiązanej z propagowaniem wartości przyrodniczych i społecznych.

Kinga Kimic

Katedra Architektury Krajobrazu
Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
Department of Landscape Architecture
Division of Agriculture and Landscape
Architecture
Warsaw University of Life Sciences

Przypisy

¹ Dla grona botaników prowadzących badania na omawianym terenie – często w środowisku ekstremalnie zdegradowanym – dużym zaskoczeniem był znaczny stopień różnorodności biologicznej powstających struktur roślinności oraz intensywność i szybkość ich rozwoju. Ze względu na tą specyfikę przyroda określana jest tu mianem *Industrienatur* – „przyrodą przemysłową”. Siemer S., Stottrop U., Burggrafen, Stahlbarone und Freizeitkönige: parks in der kulturgeschichte des Ruhrgebiets [w:] Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park. Birkhäuser, Basel, s. 59; Ehse B., *Industrienatur: wilde Schönheit, stille Schlote* [w:] Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park. Birkhäuser, Basel, s. 163-167.

² W przypadku kompleksu Emscher Landschaftspark jest to powrót do korzeni – już w roku 1920 oraz w latach 70. XX wieku powstawały projekty terenów parkowych dla wybranych miast przemysłowych regionu. Auer S., 2010, *Eine Landschaft aus Gärten und Parks* [w:] Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park. Birkhäuser, Basel, s. 60.

Literatura

1. Auer S., 2010a, *Das Neue Emschertal: urban Fluss- und Parklandschaft* [w:] Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park, Birkhäuser, Basel, s. 190-197.

2. Auer S., 2010b, *Der Emscher Landschaftspark* [w:] Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park, Birkhäuser, Basel, s. 14-19.

3. Auer S., 2010c, *Eine Landschaft aus Gärten und Parks* [w:] Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park, Birkhäuser, Basel, s. 60-127.

4. Bava H., 2010, *Territorien der Bewegung* [w:] Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park, Birkhäuser, Basel, s. 36-43.

5. Drapella-Hermansdorfer A., 2006, *Współczesny park miejski w Europie* [w:] Wizja rozwoju Wojewódzkiego Parku Kultury i Wypoczynku im. Gen. Jerzego Ziętka, Materiały konferencyjne, Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego, Katowice, on-line: http://www.slaskie.pl/wpkiw/pw_wpme_2.pdf (dostęp: 12.04.2011).

6. Ehse B., *Industrienatur: wilde Schönheit, stille Schlote* [w:] Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park, Birkhäuser, Basel, s. 163-167.

7. Graublaugrün., 2004, *Das Revier atmet auf: Der Emscher Landschaftspark. Eine Ausstellung im Museum für Europäische Gartenkunst, Stiftung Schloss und Parken Benrath*, Düsseldorf.

8. Kimic K., 2008, *Park ekologiczny – próba rewitalizacji terenów zdegradowanych na skutek działalności człowieka* [w:] *Polskie Ogrody ekologiczne*, Materiały konferencyjne (red. Kozłowska S., Koziarska L.), LOP, Warszawa, s. 25-29.

9. Kimic K., 2011a, *Wiodące trendy w projektowaniu terenów zieleni – wybrane przykłady* [w:] Zielen Miejska. Zielen w mieście przyjazna mieszkańcom, Materiały V Ogólnopolskiej Konferencji Szkoleniowej 19-20 maja 2011 r. w Gdyni, Abrys Sp. z o.o., Poznań, s. 75-86.

10. Kimic K., 2011b, *Wykorzystanie terenów przemysłowych do celów rekreacyjnych* [w:] Zielen Miejska, nr 3(47)2011, Poznań, s. 50.

11. Siemer S., Stottrop U., 2010, *Burggrafen, Stahlbarone und Freizeitkönige: parks in der kulturgeschichte des Ruhrgebiets* [w:] Unter freiem Himmel. Emscher Landschaftspark. Under the Open Sky. Emscher Landscape Park, Birkhäuser, Basel, s. 52-59.